

*Русакова О. В.,
викладач кафедри філології
Коломийського інституту*

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ НА КАТЕГОРІЮ ТАКСИСУ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті розглянуто становлення таксису як граматичної категорії, визначено ключові теоретичні аспекти, відповідно до яких досліджують таксис у сучасному мовознавстві.

Ключові слова: граматична категорія, таксис, функціонально-семантичний підхід, темпоральне значення, темпоральна концепція.

Постановка проблеми. У мовознавчій літературі представлено різні концепції таксису, однак вони відрізняються одна від одної: відмінності полягають і в з'ясуванні обсягу категорії, й у визначенні типів таксису, й у виокремленні синтаксичних конструкцій, у межах яких встановлюють таксисні значення. Неоднозначність тлумачення таксису зумовлена різницею в трактуванні його граматичної природи. Вибір дослідником тієї чи тієї концепції визначає сутність інтерпретації таксису та зумовлює принципи аналізу таксисних значень.

Мета статті – простежити й проаналізувати становлення поглядів на граматичну категорію таксису в зарубіжному й українському мовознавстві, з'ясувати ключові аспекти обґрунтування таксису.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення таксису почалося із аналізу граматичних систем малодосліджених мов. Одними з перших темпоральне співвіднесення між діями виявили Л. Блумфілд і Б. Уорф. Аналізуючи нівхську мову північної частини Сахаліну, Л. Блумфілд з'ясував, що в ній представлено кілька різновидів порядку (order), кожний з яких виражений поєднанням таких дієслівних форм, яким властива хронологічна послідовність дій (mode) [1]. Аналогічне темпоральне значення в мові північноамериканських індіанців хопі охарактеризував Б. Уорф, запропонувавши термін «mode». Мовознавець виокремив залежний і незалежний порядок дій у реченні, виділив одночасність і послідовність повідомлюваних фактів, а також звернув увагу на додаткове значення зумовленості [2]. Заслугою вчених є те, що вони кваліфікували одне й те ж темпоральне значення порядку дій у неспоріднених мовах, визначили синтаксичні умови реалізації, встановили типи темпоральних відношень, а також вказали на додаткові значення, які ускладнюють порядок дій. Однак у працях дослідників таксис не категоризовано.

Наукове обґрунтування таксису отримав у праці Р.О. Якобсона, який і ввів термін «таксис» як грецький відповідник терміна «order» [3]. Здійснюючи системно-структурну типологію дієслівних категорій на матеріалі російської мови, учений відніс час і таксис до різних типів категорій дієслова, при цьому означив таксис як співвідносне, а не абсолютне темпоральне значення [3, с. 100–101]. Аналіз таксису, як і інших дієслівних категорій, мовознавець здійснив на морфологічному рівні з урахуванням семантики конкретної дієслівної словоформи, а саме: особового дієслова, дієприслівника, дієприкметника.

Р.О. Якобсон розглядав залежний/незалежний таксис, указуючи, що в нівхській мові існує три типи незалежного й один тип залежного таксису, який виражає різні відношення до незалежного дієслова – одночасність, передування, переривання, допустовий зв'язок тощо [3, с. 101, 106–107]. Поділ на залежний/незалежний здійснено з позицій відображення дієслівними формами таксису в межах окремої грами, тобто на морфологічному рівні (без урахування співвіднесення дієслівних форм у синтаксичній структурі). За концепцією Р.О. Якобсона, при залежному таксисі категорія часу сама виступає у функції таксису; залежний таксис представлений дієприслівником, незалежний – особовою дієслівною формою.

Отже, Р.О. Якобсон виокремив граматичну категорію таксису завдяки спостереженням над дієслівними категоріями. Обґрутовуючи таксис як темпоральне значення, мовознавець розглядав семантику дієслівної форми. Науковець заклав основи вчення про таксис, окреслив проблему розмежування граматичних категорій дієслова, зокрема часу й таксису, що стало предметом наукового зацікавлення широкого кола науковців.

У дослідженнях таксису вчені по-різному підходять до проблеми його категоризації. Таксис кваліфікують як морфологічну категорію, представлену опозицією «перфект/не перфект», яка відображена в часовому співвіднесенні дієслівних форм. Такий підхід представлений у працях О.С. Ахманової, А.І. Бородіної, М.В. Перцова, Є.А. Реферовської. Таксисне значення актуалізовано на основі реалізації системи перфектних форм дієслова, а до семантики таксису включено часове значення, зокрема передування. За морфологічною концепцією таксис визначений як відносний час.

Теорія таксису отримала свій розвиток у межах функціонального підходу, спрямованого на осмислення й опис системи семантичних категорій у їхньому мовному вираженні. Ґрунтовними в цьому напрямі є дослідження Ю.С. Маслова, О.В. Бондарка, С.М. Полянського, В.П. Неядькова, Н.А. Козінцевої, Т.Г. Акімової та ін.

Як функціонально-семантичну категорію таксису розглядав Ю.С. Маслов. За дослідником, таксис характеризує дію, виражену предикатом, яка хронологічно співвіднесена з іншою дією, водночас вторинна дія протиставлена головній [4, с. 42]. Ю.С. Маслов розмежував категорії виду, часу й таксису, таким чином вказуючи на окремий, хоч і несамостійний, категорійний статус таксису. Він вважав, що диференціація таксисних значень базується на взаємодії видових форм, тому їх слід встановлювати на основі аспектуальних значень дієслова. Пов'язуючи таксис із видом, Ю.С. Маслов дав поштовх до формування аспектуальної концепції таксису в подальших дослідженнях, зокрема в праці Н.В. Семенової [5]. Мовознавець також поділяв таксис на залежний і незалежний та виокремлював відношення одночасності, передування й наступності.

Вагомий внесок у розвиток теорії таксису зробили представники Санкт-петербурзької школи функціональної граматики О.В. Бондарко, В.М. Павлов, Ю.О. Пупинін, Н.А. Козінцева, В.П. Недалков, Т.Г. Акімова, С.М. Полянський, М.К. Сабанєва та ін. Граматики проаналізували таксис як окрему функціонально-семантичну категорію, а вираження таксисних відношень пов'язали з морфологічними й лексичними засобами, із синтаксичними конструкціями, які утворюють функціонально-семантичне поле таксису (ФСП таксису), що перетинається з полями аспектуальності й темпоральності. У поняття ФСП таксису вкладено єдність, утворену різнорідними засобами мови, які об'єднані семантикою часових відношень між діями-компонентами поліпредикативного комплексу в рамках цілісного періоду часу [6, с. 238]. Учені Санкт-петербурзької школи функціональної граматики сформували базові засади вивчення таксису, за якими:

1) таксисні ситуації є завжди аспектуально-таксисними, оскільки становлять єдність власне таксисних і аспектуальних елементів. Згідно з концепцією русистів аспектуальні значення впливають на характер часових відношень між діями;

2) найважливішою умовою реалізації таксису є віднесення дій до одного й того ж часового плану (минулого, теперішнього чи майбутнього). У конструкціях, у яких дії належать до різних часових планів, визначають не таксисну ситуацію, а темпоральну;

3) інваріантне значення таксису поєднує такі основні варіанти часового співвідношення, як одночасність і різночасність (передування/наступність); часове співвідношення дій у поєднанні з відношеннями зумовленості (причиновими, умовними, допустовими); взаємозв'язок дій у рамках єдиного часового плану при неактуалізації хронологічних відношень (недиференційований таксис);

4) поділ таксису на залежний і незалежний здійснено за принципом наявності/відсутності градації предикатів на основний і вторинний.

У представленій концепції таксис розглянуто з позицій аспектологічної теорії й проаналізовано як функціонально-семантичну категорію, що відображає часове значення між діями.

Заслугує на увагу дослідження таксису в сучасній російській мові в працях В.С. Храковського, який розглядає таксис як функціонально-семантичну категорію і стверджує, що таксис реалізований у значеннях передування, одночасності, наступності при їх подальшій градації [7, с. 36–37]. Учений означає таксис через відносний час і співвідносить його з абсолютним часом та часовою дистанцією, які разом формують триаду основних граматичних категорій.

Викладені граматастами теоретичні положення стали ключовими для подальшого вивчення таксису й аналізу його семантики. У більшості праць опис таксисних значень здійснюють на основі функціонально-семантичного підходу, який передбачає вибір єдиного предмета аналізу – ФСП таксису, сферу якого за формально-граматичними ознаками послідовно диференційовано на залежний і незалежний. Центральними компонентами незалежного таксису вважають вищо-часові форми в простих реченнях з однорідними присудками, поєднання частин складного речення, а саме: складносурядного, складнопідрядного з підрядними часу (умови, причини, наслідку, допусту, що становлять периферію) та безсполучникового речення. Залежний таксис встановлюють у конструкціях із дієприслівниковими й дієприкметниковими компонентами.

Теоретичну базу дослідження, сформовану русистами, застосовують у вивченні таксису як слов'янських мов –

української (Т.С. Слободинська), російської (О.В. Маліков, А.П. Вяльсова), чеської (С.В. Євпак), словацької (В.І. Дєдова, І.Г. Овчиннікова), так і германських – англійської (О.О. Тосчкіна, Е.Р. Барієва, Н.О. Ляшенко, Н.Л. Кудінова, Н.Г. Васіна), німецької (І.В. Архіпова, Л.М. Гарєєва, Н.В. Федорова, Р.З. Габдракіпова); тюркських – татарської (М.С. Азізова); дагестанських – табасаранської (С.Х. Шихалієва), аварської (М.М. Хайбулаєва), лезгінської (К.Р. Керімов) та інших мов.

Досить поширеними є зіставні й типологічні дослідження специфіки виявлення функціонально-семантичної категорії таксису, способів її мовного вираження в зіставлюваних мовах, зокрема у споріднених – англійській і німецькій (І.В. Туркіна), іспанській і португальській (К.В. Полякова), чуваській і татарській (П.В. Желтов) та неспоріднених – англійській і російській (Л.Ю. Максимова), англійській і даргинській (М.В. Мішаєва), тувинській і англійській (Ш.Х. Салчак), таджицькій і англійській (М.В. Нематулієва), російській і лезгінській (С.Н. Ханбалаєва), російській і німецькій (О.М. Безроднова), російській і татарській (М.С. Хасанова), французькій і російській (Н.В. Берницька). Опираючись на теорію функціонально-семантичного поля, лінгвісти здійснюють зіставне й типологічне дослідження таксису на матеріалі різних мов з метою виявити не тільки загальні мовні закономірності (універсалії), а й встановити ідіоетнічні, національно-культурні особливості семантики таксису в кожній мові зокрема.

В українському мовознавстві таксис здебільшого розглядають за функціонально-семантичним підходом (О.І. Бондар, М.В. Мірченко, Т.С. Слободинська). За О.І. Бондарем, ФСП таксису передає характеристику впорядкованості реального часу й передбачає відношення «раніше-пізніше-одночасно» (передування, одночасність, послідовність) [8, с. 51]. Учений аналізує таксисні відношення як окреме функціонально-семантичне поле темпоральності, яке не збігається ні з відносним часом, ні з аспектуальністю, ні з датуванням, та розмежує хронотаксис і логотаксис, диференційований і недиференційований, незалежний і залежний таксис із функціями власне одночасності, псевдоодночасності, післяодночасності, власне передування, безпосереднього передування, власне наступності, безпосередньої наступності [9, с. 10–11]. Ядром ФСП темпоральності О.І. Бондар вважає морфологічну категорію часу.

Значення одночасності/різночасності в залежному/незалежному таксисі досліджує Т.С. Слободинська [10]. Вона розглядає таксис як функціонально-семантичну категорію, що входить до макрокатегорії «час» і представляє його як функціонально-семантичне поле [10, с. 25]. Застосовуючи логіко-семантичне моделювання, на основі актуальності/неактуальності виявлення значень одночасності/неодночасності дослідниця виокремлює різновиди таксисних відношень – елементарний орієнтований таксис, неелементарний таксис, на основі семантики зумовленості – інтегральний.

Таким чином, сучасна мовознавча наука має ґрунтовні напрацювання в галузі дослідження категорії таксису. Більшість мовознавців за основу беруть теоретичні положення, розроблені Ю.С. Масловим, О.В. Бондарком, В.С. Храковським, і вивчають таксис як функціонально-семантичну категорію, пов'язуючи її з категорією часу чи виду. На матеріалі різноструктурних мов здійснений аналіз відношень одночасності/різночасності (передування, наступності), визначені різнорівневі засоби вираження залежного й незалежного таксису. Однак, незважаючи на глибоке вивчення, відкритими для дискусії та дослідження залишилися питання визначення категорійного статусу таксису,

його ролі й місця в системі граматичних категорій, встановлення інваріантної таксисної семантики. Вважаємо, що відсутність єдиного погляду на граматичну категорію таксису зумовлена проблемами інтерпретації системи темпоральних значень загалом і таксису зокрема.

Новаторською в сучасному мовознавстві є концепція В.М. Барчука, за якою таксис розглянутий як один із компонентів універсальної категорії темпоральності. У монографічному дослідженні «Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис» (2011 р.) представлений системний опис темпоральних значень інтервалу, часу й таксису, які визначені як автономні в межах надкатегорії темпоральності, тому не входять до структури інших категорій [11]. Опрацьовуючи таксис, В.М. Барчук визначає, аналізує та розв'язує низку проблем традиційної теорії таксису, що дає змогу сформулювати концептуальні засади вивчення таксису й визначити його категорійний статус. Науковець на матеріалі сучасної української мови встановлює диференційні ознаки таксису, які дають змогу розмежувати граматичний час і таксис, а також розробляє принципи й критерії типології та опису таксисних значень, виявляє функціонально-семантичні особливості таксису з погляду власне таксисних позицій.

В.М. Барчук обґрунтовує таксис як дієслівно-предикатну граматичну категорію, що «вказує на темпоральне значення порядку дій на основі відносної позиції відліку (відношення дії до дії), виражена дієсловом чи дієслівним поліпредикативним комплексом для відображення взаємопов'язаних з погляду мовця подій онтологічного часу» [11, с. 276]. За темпоральною концепцією, між співвідносними діями, які диференційовано як рівнорядні й нерівнорядні, виникають відношення лінійного та нелінійного характеру. У межах лінійного таксису мовознавець розглядає рівнорядне значення послідовності й нерівнорядне значення передування/наступності, у межах нелінійного – рівнорядне значення сутаксису й нерівнорядне значення інтаксису. До окремого різновиду нерівнорядного таксису віднесений лінійний/нелінійний екстратаксис.

Висновки. Таксис виражає значення, відмінне від часового й аспектуального. Ця граматична категорія представляє темпоральне значення порядку кількох дій, яке неможливо встановити, спираючись на одну дієслівну словоформу. Вважаємо, що одночасність і різночасність є не таксисними значеннями, а значеннями морфологічного часу. Якщо типологію таксису здійснювати за ознакою одночасності/різночасності (передування, наступність), а отже, ототожнювати з відносним часом, то постає проблема виділення його з-поміж інших граматичних категорій. Одночасність чи різночасність не виявляє темпорального порядку дій. Залежний/незалежний таксис відображає категорійний морфологічний статус дієслівних форм у синтаксичній структурі. Об'єктивно ж при встановленні таксисних значень необхідно враховувати роль дієслівного предиката у формуванні таксисної ситуації. На нашу думку, темпоральна концепція таксису найоб'єктивніше визначає його зміст і статус.

Запропоновані засади типології та критерії встановлення таксисної семантики на основі темпоральної концепції є ваговою теоретико-методологічною базою вивчення таксису в сучасній українській літературній мові.

Література:

1. Bloomfield L. Algonquian // Linguistic Structures of Native America. – 1946. – № 6. – P. 98–105.
2. Worf B. The Hopi language in Toreva Dialekt // Linguistic structures of Native America (Vicing Fund Publication in Anthropology). – 1946. – № 6. – P. 158–183.
3. Якобсон Р.О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Р.О. Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 95–113.
4. Маслов Ю.С. Результатив, перфект и глагольный вид / Ю.С. Маслов // Типология результативных конструкций. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. – С. 41–54.
5. Семёнова Н.В. Категория таксиса в современном русском языке : дис. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.01 / Н.В. Семёнова. – Великий Новгород, 2004. – 394 с.
6. Теория функциональной грамматики : Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / отв. ред. А.В. Бондарко. – 6-е изд. – М. : Либроком, 2011. – 352 с.
7. Храковский В.С. Категория таксиса (общая характеристика) / В.С. Храковский // Вопросы языкознания. – 2003. – № 2. – С. 32–54.
8. Бондар О.І. Морфологічні засоби вираження таксису в українській мові / О.І. Бондар // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 51–55.
9. Бондар О.І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект : автореф. дис. ... докт. филол. наук : спец.10.02.01 «Українська мова» / О.І. Бондар. – К., 1998. – 34 с.
10. Слободинська Т.С. Функціонально-семантична категорія таксису в українській мові : автореф. дис. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.С. Слободинська. – К., 2012. – 35 с.
11. Барчук В. Граматична темпоральність : Інтервал. Час. Таксис / В. Барчук. – Івано-Франківськ : Сімік, 2011. – 416 с.

Русакова О. В. Формирование взглядов на категорию таксиса: теоретические аспекты

Аннотация. В статье рассмотрено становление таксиса как грамматической категории, определены ключевые теоретические аспекты, по которым изучают таксис в современном языкознании.

Ключевые слова: грамматическая категория, таксис, функционально-семантический подход, темпоральное значение, темпоральная концепция.

Rusakova O. Formation of views on the category of taxis: theoretical aspects

Summary. The article deals with the formation of taxis as grammatical category and the theoretical aspects under which taxis in modern linguistics is explored.

Key words: grammatical category, taxis, functional and semantic approach, temporal values, temporal concept.